Zuzanna Krzemień, *Shaping the Jewish Enlightenment. Solomon Dubno (1738–1813), an Eastern European Maskil*, ed. Noëmie Duhaut, Wojciech Tworek, in collaboration with Monika Biesaga, Boston 2023, Academic Studies Press, ss. 232, Jews in Poland

Salomon Ben Yoel Dubno jest postacią znaną przede wszystkim badaczom oświecenia żydowskiego (Haskali). Urodzony w 1738 r. w wołyńskim Dubnie, większość życia spędził w Amsterdamie. Kilkanaście lat mieszkał także w Berlinie, gdzie obracając się w kręgach Haskali niemieckiej, współpracował z Mojżeszem Mendelsohnem. Dubno dał się poznać w szczególności jako wydawca oraz kolekcjoner książek. Warto także pamiętać, że podobnie jak wielu innych pochodzących z terenów Rzeczypospolitej polsko-litewskiej, w Berlinie pracował jako nauczyciel, a jego wychowankami byli m.in. synowie Mendelsohna. Książka Zuzanny Krzemień jest pierwszą współczesną biografią intelektualną koncentrującą się przede wszystkim na twórczości Dubny. Praca pokazuje również oświecenie żydowskie z nieznanej dotychczas perspektywy. Dzięki temu poszerza znacznie naszą wiedzę na temat tego zjawiska. Recenzowana monografia jest publikacją doktoratu przedwcześnie zmarłej Zuzanny Krzemień, obronionego w 2019 r. na Wydziale Studiów Hebrajskich i Judaistycznych University College London. Rękopis do druku przygotowali przyjaciele Autorki — Noëmie Duhaut, Wojciech Tworek i Monika Biesaga.

Krzemień przedstawia biografię Dubny na szerokim tle zachodnioeuropejskiej Haskali oraz ogólnego dorobku oświecenia. Autorka szuka odpowiedzi na pytania dotyczące intelektualnego profilu głównego bohatera w kontekście

oświecenia żydowskiego oraz wschodnioeuropejskiego pochodzenia Dubny, a także jego miejsca zamieszkania. Interesuje ją również, co oryginalnego było w pracy Dubny oraz jaki wywarł wpływ na innych autorów i myślicieli (s. 6). Tak postawione pytania badawcze pokazują zupełnie nową perspektywę postrzegania zachodnioeuropejskiej Haskali. W takim ujęciu jest ona ruchem polifonicznym, na który znaczny wpływ wywarła też myśl wschodnioeuropejska. Analiza wzajemnych przepływów między różnymi ośrodkami pozwala na podważenie niemieckocentrycznego obrazu oświecenia żydowskiego, który przeważał w dotychczasowych badaniach.

Monografia podzielona jest na cztery zasadnicze rozdziały, w których Krzemień omawia kolejno: zawartość biblioteki Dubny, jego współpracę i konflikt z Mendelsohnem przy tworzeniu komentarza do tłumaczenia Biblii Hebrajskiej (Biur). Następnie analizuje działalność Dubny jako lingwisty i propagatora badań nad gramatyką hebrajską oraz utwory poetyckie. W załączniku opublikowano pięć wierszy Dubny wraz z tłumaczeniem na język angielski. Monografię uzupełniają indeks rzeczowo-osobowo-geograficzny oraz bibliografia zawierająca wykorzystane źródła i literaturę przedmiotu. Należy podkreślić bogatą oraz wielojęzyczną podstawę źródłową. Obok hebrajskojęzycznych rękopisów i starodruków oraz prasy Autorka analizuje również teksty niemieckie, francuskie i niderlandzkie. Trzeba także zaznaczyć, że Krzemień, opisując wiele typowych procesów oświeceniowych, osadza je w szerokim kontekście historycznym. Niejednokrotnie przekonująco podważa też funkcjonujące w dotychczasowej literaturze przedmiotu przekonania.

Punktem wyjścia biografii intelektualnej Dubny jest analiza jego księgozbioru. Najważniejszą podstawę źródłową rozdziału pierwszego stanowią dwa zachowane spisy zawartości biblioteki. Pierwszy z nich, stworzony przez samego Dubnę w 1771 r., obejmuje 350 pozycji. Drugi, powstały po śmierci głównego bohatera, w 1815 r., wymienia 2182 książki i rękopisy. Przy czym, jak słusznie zauważa Krzemień, ten drugi dokument to nie tylko spis prywatnej biblioteki Dubny, ale także oferta handlowa książek przeznaczonych na sprzedaż. Krzemień, posługując się terminem zaproponowanym przez Avriela Bar-Levava, określa bibliotekę Dubny jako „library of awarness", zakładając, że kolekcja ta miała cel praktyczny oraz ideologiczny, a także może być traktowana jako reprezentatywna dla konkretnej dziedziny wiedzy (s. 34). Szczegółowa analiza zawartości księgozbioru oraz porównanie z innymi współczesnymi bibliotekami żydowskimi pozwoliły wykazać, że większość książek należała do konserwatywnego wschodnioeuropejskiego kanonu żydowskiego. Uwagę zwraca zwłaszcza fakt posiadania wielu dział kabalistycznych. Porównanie księgozbioru Dubny z bibliotekami współczesnych mu Żydów amsterdamskich oraz z bibliotekami należącymi do najważniejszych przedstawicieli niemieckiej Haskali pokazuje, że profil intelektualny Dubny był bliższy środowiska amsterdamskiego. Analizowana drobiazgowo w kolejnym rozdziale historia współpracy oraz konfliktu między Dubną a Mendelsohnem ukazuje dobitnie różnice między środowiskiem nazywanym przez Krzemień „radykalną Haskalą pruską"

a Żydami pochodzącymi (jak Dubno) z terenów Rzeczypospolitej polsko-litewskiej. Należąc do szeroko rozumianego ruchu Haskali żydowskiej, obydwie grupy podzielały pewne poglądy. Zarówno Dubno, jak i Mendelsohn starali się propagować nauczanie Biblii oraz odnowę języka hebrajskiego. Krzemień interesująco przedstawia pierwsze etapy współpracy, dowodząc, że dla Mendelsohna szczególnie ważne było jej nawiązanie. Dubno, będący tradycyjnym, religijnym Żydem, miał w oczach elity rabinackiej *de facto* legitymizować projekt tłumaczenia Pięcioksięgu na niemiecki. Mimo dobrych początków oraz wydawałoby się podobnych poglądów współpraca nie trwała długo. Rozbieżne głębsze zainteresowania, różnice w wykształceniu, konflikty związane z pochodzeniem czy ostatecznie spory finansowe spowodowały jej zerwanie i opuszczenie przez Dubnę Berlina. Jednak co warto podkreślić, mimo zerwania współpracy, w pismach obydwu autorów widoczne są znaczne wzajemne wpływy. Późniejsze starania Dubny o zdobycie wschodnioeuropejskich sponsorów dla własnego projektu edycji Pięcioksięgu wraz z komentarzem gramatycznym pokazują, że pojawiające się we wcześniejszej historiografii oceny podkreślające jego lenistwo, kłótliwość i czy brak kompetencji są nieuprawnione. Szczegółowe opracowanie grupy osób zaangażowanych w tworzenie komentarza do tłumaczenia Biblii Mendelsohna wskazuje, jak wielu Żydów z Europy Wschodniej brało w niej udział. Krzemień przekonująco dowodzi, że dzieło to powinno, wbrew ustalonym w dotychczasowej historiografii założeniom, być postrzegane jako owoc współpracy Żydów niemieckich i wschodnioeuropejskich. Dotychczasowe przypisywanie autorstwa tylko Mendelsohnowi jest w świetle tych ustaleń błędne (s. 78). Kolejny rozdział monografii poświęcony jest odnowie języka hebrajskiego. Dyskusje na temat statusu tego języka oraz jego znaczenia stanowiły bardzo typowe zjawisko w ramach Haskali. Warto pamiętać, że badania nad językiem to także znaczący element oświecenia niemieckiego. Krzemień wychodzi od wprowadzenia historycznego pokazującego pozycję języka hebrajskiego oraz badań nad jego gramatyką. Następnie przechodzi do omówienia poglądów Dubny na temat badań nad gramatyką hebrajską, szczegółowo oraz z dużą umiejętnością pokazując naukowe inspiracje głównego bohatera. Dubno łączył w swojej działalności typowe dla konserwatywnej elity rabinackiej przekonanie o boskim pochodzeniu języka hebrajskiego z charakterystycznym dla Haskali zainteresowaniem gramatyką. Stosunek do języka hebrajskiego i badania nad jego gramatyką były kluczowe w rozwoju kontaktów Dubny i Mendelsohna. W projekcie Mendelsohna Dubno widział przede wszystkim sposób na propagowanie języka hebrajskiego oraz zainteresowanie badaniami nad gramatyką, doceniał także jego wartość edukacyjną. Równocześnie jednak nie zgadzał się, aby służył on propagowaniu znajomości języka niemieckiego wśród Żydów. I to właśnie odmienne rozumienie statusu języka hebrajskiego oraz promocji niemieckiego było jednym z ważniejszych przyczyn sporu i zerwania współpracy. Prace Dubny zafascynowanego samą gramatyką okazały się dla Mendelsohna, mającego nieco inne wykształcenie, zbyt szczegółowe i niezrozumiałe. Rozmijały się także z ogólnymi celami jego projektu. Bardzo interesujące są

analizy Autorki dotyczące wymiany intelektualnej między Dubną a Mendelsohnem. Dzięki prowadzonym dyskusjom oraz pracy nad komentarzem do Pięcioksięgu inspirowali się wzajemnie. W pismach obydwu widać wzajemne wpływy, dla Dubny Mendelsohn był źródłem wiedzy na temat niemieckiej myśli oświeceniowej.

W ostatnim rozdziale Krzemień analizuje działalność literacką oraz poetycką Dubny. Mimo ograniczeń, które stwarzał język hebrajski, tworzenie utworów lirycznych było typowe dla zachodnioeuropejskiej Haskali. Większość utworów powstających w tym okresie opierała się na opowieściach biblijnych, miała także wyraźnie edukacyjny charakter. Z dorobku poetyckiego Dubny zachowało się 12 wierszy. Eksperymentował z różnymi gatunkami liryki, tworzył zarówno poezję okolicznościową, jak i elegie. Punktem odniesienia były dla niego nie tylko opowieści biblijne, ale także średniowieczna hebrajskojęzyczna poezja andaluzyjska. Szczególnie ta ostatnia inspiracja zbliżała autora do amsterdamskiego środowiska sefardyjskiego. Szczegółowa analiza treści oraz przede wszystkim percepcji utworów Dubny pokazała, że był on typowym przedstawicielem „amsterdamskiej Haskali" — ruchu, który mimo podobieństw do Berlina był znacznie bardziej konserwatywny. Rozdział zawiera interesujące wywody Autorki, pokazujące, które z tradycyjnie przypisywanych Dubnie prac nie były jego autorstwa.

Podsumowując, należy podkreślić, że monografia Zuzanny Krzemień stawia zasadnicze pytania dotyczące sposobów badania Haskali, podważa dotychczasowe (berlinocentryczne) rozumienie tego ruchu. Haskala widziana przez pryzmat dorobku Dubny jest polifoniczna. W jej ramach głos Żydów pochodzących z ziem Rzeczypospolitej polsko-litewskiej był wyraźnie słyszalny oraz w istotny sposób wpływał na jej kształt. Recenzowana praca może być doskonałą inspiracją do dalszych badań. Docenienie wzajemności w kontaktach różnych grup oraz kwestionowanie utartych tez historiograficznych to najważniejsze postulaty płynące z lektury. W tym kontekście szczególnie interesujące byłyby studia poświęcone innym Żydom pochodzącym z Rzeczypospolitej polsko-litewskiej, aktywnym w kręgu Haskali berlińskiej — takim postaciom, jak chociażby Aron Jarosław, Szalom z Międzyrzecza czy Juda Hurwitz. Jednak w moim odczuciu monografia ta powinna być zachętą nie tylko do badań nad późnym XVIII w., ale także do szeroko rozumianych chronologicznie studiów dotyczących wzajemnych wpływów (nie tylko intelektualnych) Żydów z terenów Rzeczypospolitej oraz państw Europy Zachodniej. Lektura biografii Dubny skłania bowiem do zastanowienia się, czy tak wyraźna obecność Żydów z terenów Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII w. była zjawiskiem typowym tylko dla tego okresu, czy nie opierała się na długiej tradycji kontaktów oraz wzajemnych wpływów.

Maria Cieśla
(*Warszawa*)